

KERK EN MUNT IN DE MIDDELEEUWEN(*)

Aan dit thema, een boek waardig, wijdde de bekende Franse numismaat A. Blanchet in 1950 een lezing voor de Académie des Inscriptions et Belles-Lettres : 'La monnaie et l'Eglise' (1). Ze kreeg als ondertitel 'Relation de divers établissements religieux avec des émissions monétaires' maar handelt enkel over de Merovingische en Karolingische periode, gekenmerkt door een groot aantal concessies van muntrecht ten voordele van bisschoppen en abten. Wij willen hier enkele algemene kenmerken van de muntslag door kerkelijke instellingen voor de gehele middeleeuwen weergeven en anderszijds wijzen op de rol die de Kerk als morele autoriteit op dit stuk vervulde. Wij zullen het echter niet hebben over een derde aspect : de christelijke invloed op de beeldenaars vanaf het Laat-Romeinse rijk en via het Byzantijnse rijk (2).

De term feodale munt doet uit het oog verliezen welke belangrijke plaats stukken van kerkelijke afkomst daarin innemen. Vragen die dienen beantwoord zijn derhalve : welk is de omvang van het fenomeen ; beantwoordt de kerkelijke munt aan de algemene kenmerken van de feodale en stond zij derhalve bloot aan de kritiek die op deze laatste werd uitgebracht in kerkelijke kringen ?

1. KERKELIJKE EN FEODALE MUNT

Wanneer men de monetaire geschiedenis van Europa van de 6de tot de 15de eeuw overschouwt valt het op dat overal waar men feodale munt aantreft er ook kerkelijke aanwezig is en zelfs op grote schaal ; bovendien ziet men in landen en gebieden waar de feodale munt nagenoeg niet bestaat er soms toch kerkelijke aanwijsbaar is.

Als typische landen met een sterk gefeodaliseerde munt springen Duitsland en Frankrijk in het oog. Noch het capitularium van Thionville (805) dat de centralisering van de munt beoogde (3), noch het Edict van Pitres (864) dat het aantal ateliers beperkte (4), konden orde op zaken stellen in het Karolingische muntwezen. De 10de eeuw geldt als een mijlpaal in de evolutie. De bisschop van Konstanz (+ 919) had de primeur, als kanselier van koning Konrad, om zijn eigen naam op munten aan te brengen lang vóór zijn opvolgers tot de muntslag overgingen (5). Zijn tijdgenoot Odbert, bisschop van Straatsburg (+ 913), durfde amper zijn initialen toevoegen aan munten van Lodewijk het Kind en Karel de Eenvoudige (6).

afb. 1 : penning van Karel de Eenvoudige (912-923)
geslagen in het bisdom Straatsburg.

Vanaf het midden van de 10de eeuw komen bisschoppelijke en aartsbisschoppelijke namen meer voor : te Augsburg vóór het jaar 1000 (7). Parallel met deze kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders sloegen, behalve koningen en keizers, slechts de twee belangrijkste lekenvorsten, de hertogen van Zwaben en die van Beieren (8), munt tijdens de 10de eeuw.

De evolutie na het jaar 1000 kan zeker niet gunstig genoemd worden voor de keizers, vooral dan na de dood van Hendrik II (1024). Deze laatste had zoveel mogelijk het aantal privé-ateliers afgeremd en waar hij een soort medebeheer over een atelier uitoefende, zoals te Keulen, oefende hij er een zo strak mogelijke controle op uit. Als kind moest Hendrik IV (1056-1106) toezien hoe de Keulse aartsbisschop Anno - één van zijn regenten - op de Rijn-oever soms alleen munt sloeg. Diens opvolger Hildolf (1076-1079) verwierf er het monopolie : het Keulse atelier had voortaan een louter bisschoppelijk karakter. Elders tekent zich, met varianten, dezelfde evolutie af (9).

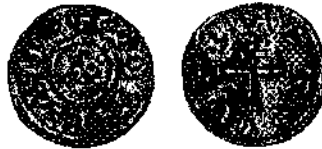
Het was vooral in West-Francië dat het aantal muntateliers hoog opliep. Daar kregen talrijke bisschoppen officiële toezegging van muntrecht : heel wat graven usurpeerden het eveneens, gebruik makend van de strijd tussen Karolingers en tegenstrevers om het koningschap enerzijds, en van de invallen der Noormannen anderzijds. Als vroegste voorbeelden van uitgesproken feodale muntslag zijn de graaf van Auvergne, Willem de Jongere (+ 926), en de hertogen van Normandië (927-) te vermelden. Deze laatsten hadden reeds in 911 alle koninklijke rechten gekregen maar oefenden het muntrecht niet onmiddellijk uit (10). Vele kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders deden dat evenmin. Tijdens het laatste kwart van de 10de eeuw gingen de bisschoppen tot muntslag over : de ene met de naam van de koning, zoals te Beauvais, de andere zonder, zoals in Le Puy, waar de bisschop het muntrecht verkreeg in 924 (11). De abt van Sint-Maarten te Tours vond de gulden middenweg : het Karolingische monogram. Opvallend is dat lekenvorsten, zoals de graven van Anjou, slechts tussen 1000 en 1050 hun naam lieten graveren op hun muntstukken (12).

Twee hoofdredenen kunnen aangewezen worden om te verklaren waarom in de loop van de 9de en de 10de eeuw, zoveel kerken muntrecht ontvingen. Ten eerste spruit het muntrecht voort uit de politieke functies uitgeoefend door de bisschoppen : zo wordt te Beauvais steeds het accent gelegd op de identiteit *comes-episcopus* ; elders wordt het muntrecht gewoon aan de graaf ontnomen en aan de bisschop overgedragen (13). Redenen voor dergelijke en andere schenkingen houden verband met de opbrengst die er permanent uit voortvloeit ; Otto verklaarde het onomwonden aan de abt van Maagdenburg : *publicam monetam ... concedimus, omnesque ex eadem moneta redditus vel utilitates quoque modo acquirendos* (14). Vaak wordt de munt in één adem vermeld met de markt en de tol ; er zijn hiervan voorbeelden voorhanden voor Besançon (15), Langres (16), Doornik, Arles en Le Puy (17).

Dat de Kerk een belangrijke rol vervulde in monetair opzicht is dus een gevolg van de politiek van de Karolingers en van hun opvolgers, zowel in het westen als in het oosten : schenkingen en politieke taken vielen bij voorkeur de Kerk ten deel. Wanneer

het muntregaal werd versplinterd kon het niet anders of de munt zou ook in grote mate het gezag en de inkomsten van de Kerk vergroten.

Merkwaardiger nog is het vast te stellen dat in landen waar de feodalisering van de munt niet heeft plaats gehad de kerkvorsten voor de uitzondering op de regel zorgden. Typisch in dit opzicht is Engeland. Als er één land ter wereld is waar de koning op zijn muntrecht stond dan is het wel dat. Rond het jaar 1000 bezat Engeland een qua type en gewicht éénvormige nationale munt, geslagen in een zestigtal ateliers. De stempels werden vervaardigd in één of meerdere centra vanwaar ze naar de ateliers werden overgebracht. Slechts tijdens de burgeroorlog om de opvolging van Hendrik I in de 12de eeuw zijn feodale munten uitgegeven; en zelfs dan zijn slechts enkele opstandige muntheren bekend (18). Wie wel munt sloegen - en dit gedurende eeuwen - waren de kerkvorsten. Op het einde van de middeleeuwen, onder de Tudors, produceerden de bisschoppelijke ateliers te Canterbury, York en Durham nog slechts kleine denominaties (maximum een halve groot). Vóór de invoering van zware munt sloegen zij echter dezelfde stukken als de koningen: *denarii*. De aartsbisschoppen van Canterbury begonnen met de muntslag onder Jaenberht (+ 790), ook al dient opgemerkt dat in deze hoofdstad van het koninkrijk Kent, het atelier ook door de koningen werd gebruikt (19). Dat de stempelsnijders aldaar zeer goed twee meesters dienen is uit de typologische verwantschap af te leiden. De aartsbisschoppen van York kunnen bogen op een even oude muntactiviteit, maar ook hier bestaat er parallelisme met de muntslag van de koningen van Northumberland en dit ondanks de scheiding der werkplaatsen (20). Volledigheidshalve moeten aan dit lijstje de bisschop van Rochester en de Benedictijnenabdij van Bury St Edmunds toegevoegd worden (21).

afb. 2 : penning geslagen door de Vikingen, na-
bootsing van de munten van Sint Edmunds.

Bij het begin van de 10de eeuw moet de kerkelijke munt de koning dwars hebben gezeten, want na de dood van aartsbisschop Plegmund (+ 914) verdween de naam van zijn opvolgers van de stukken en werd beslist dat de opbrengst van het atelier verdeeld zou worden tussen de koning en de abt van de Sint-Augustinusabdij te Canterbury (22). Het was niet de eerste maal dat beide muntheren het aan de stok kregen; aartsbisschop Wulfred (832) had immers ooit het portret van Coenwulf, koning van Mercïë, weggelaten (23).

Nemen we nu Italië, een ander voorbeeld van ongeschonden muntregaal. De enige aanwijsbare feodale munten zijn die welke de markgraaf van Toscane te Lucca en Arezzo uitgaf tijdens de tweede helft van de 10de eeuw. Onbelangrijk is dat zeker niet wanneer men bedenkt dat hiermede wellicht de pauselijke munt een slag werd toegebracht. Onder de hoede van Karel de Grote was paus Adrianus I (+ 795) immers van wal gestoken met de uitgifte van zilveren denarii, maar vanaf 800 dienden zijn opvolgers hun muntrecht met de gloednieuwe keizer te delen. Enkele keren maakten de bisschoppen van Rome handig gebruik van een interregnum of van de zwakheid van de vorst om Sint Pieter als beeldenaar opnieuw in eer te herstellen op de - in principe - tweeherige Romeinse stukken. Ca 980 werden de - voorlopig - laatste pauselijke stukken geslagen met Bonifacius VII en Otto II als muntheren. Erg omvangrijk schijnt de Roomskeizerlijke muntslag nooit te zijn geweest (24). Toch is het symptomatisch dat de Kerk eens te meer zorgde voor enige concurrentie met het koninklijk - ja zelfs keizerlijk - muntregaal in een gebied waar zulks slechts uitzonderlijk voorkwam (25). Het lag voor de hand dat in Avignon de pausen zich aan het gefeodaliseerd Frankrijk zouden aanpassen : zij imiteerden o.m. de gros tournois (Clemens V, 1305-1314) en de guldens (Johannes XXII, 1316-1334) en dit op het ogenblik dat de koningen van Frankrijk in de strijd tegen de feodale munt reeds menig punt hadden gescoord. Waarom zouden de pausen op Franse bodem geen munt hebben geslagen terwijl de prior van Souvigny, die van Cluny afhing, dat wel had gedaan (26) ?

Uit een korte opsomming van andere voorbeelden blijkt dat de bisschoppelijke inmenging in de muntslag algemene verbreiding kende. In Scandinavië verwierven de kerkvorsten muntrecht : op hun stukken komt de naam van de koning voor samen met die van de bisschop van Roskilde of de aartsbisschop van Lund (27) ; in het onder Franse invloed gefeodaliseerde noordoosten van Spanje gaven de bisschoppen van Vich en Gerona eveneens zilverstukken uit (28). Elders in het Iberische schiereiland kwamen noch gaastelijke, noch lekenvorsten aan bod als muntheren : de koningen van Navarra, van Aragon en van Leon-Castilië hielden strak de hand aan hun muntregaal, het dissidente Portugal van Sancho I (1185-1211) niet te na gesproken, maar daar was het niet alleen om de munt te doen (29).

Dit onderzoek naar het verband tussen kerkelijke en feodale munt zou zeker een belangrijke leemte vertonen indien wij de militaire orden zouden verzwijgen. De Teutoonse Orde heeft in Pruisen vanaf de 2de helft der 14de eeuw zilvermunt uitgegeven ; de Sint-Jansridders waren hiermee op Rhodos reeds enkele decennia vroeger begonnen (30).

Al bij al tekenen zich dus drie zones af in Europa :

- Frankrijk en Duitsland (met inbegrip van hun beider aanhangsel de Nederlanden) zijn gebieden met sterke kerkelijke invloed op de munt ;
- de mediterrane landen, waar hiervan praktisch geen spoor te be-
kennen is ;
- Engeland, waar de kerkelijke munt beperkt werd, maar minder dan de feodale ; Scandinavië kan hiermee het best vergeleken worden.

Op het einde van de middeleeuwen nam bijna overal de koninklijke macht toe ten koste van de middelpuntvlieedende krachten : de strijd tegen de feodale munten zou echter niet overal de kerkelijke munt uitroeien. Zo werden in het Engeland der Tudors nog de kleinste denominaties in de kerkelijke ateliers geslagen. In Frankrijk overleefden slechts de allersterkste vazallen als muntheer. Wij kunnen alvast besluiten dat het verkeer zou zijn het geval van de prinsbisschoppen van Luik, die tot op het einde van het Ancien Régime hun activiteit voortzetten (31), te veralgemenen tot alle Europese landen. Zelfs voor de vroege middeleeuwen zou dit niet opgaan.

II. KRITIEK OP DE FEODALE EN KERKELIJKE MUNT

Na te hebben vastgesteld dat binnen de groep van de feodale munten die van kerkelijke oorsprong een markante plaats innemen, moeten wij nagaan welke kritieken geformuleerd werden tegen de zgn. feodale munt, in welke mate deze ook op de kerkelijke toepasselijk waren en hoe er tegen monetaire misbruiken van kerkvorsten werd gereageerd binnen de Kerk.

Klachten tegen lekenvorsten zijn legio. Wij lichten er één uit omdat ze uitgaat van een bisschop. In 1265 bracht de bisschop van Angoulême de lokale graaf Hugo XII voor het Parlement omdat hij zijn munt zowel in gewicht als in gehalte verminderd had. De kerkvorst verzocht de koning tussenbeide te komen. In zijn uitspraak erkende het Hof het principiële recht van de graaf om, zoals zijn voorvaderen, de muntvoet te wijzigen, maar in dit concrete geval oordeelde men dat hij te ver was gegaan en zijn goede munt diende herin te voeren (32).

Sommige bisschoppen hadden echter geen betere reputatie inzake monetaire politiek : in 1104 moest Otbert van Luik voor de aartsbisschop van Keulen verschijnen o.m. omdat hij zijn munten te vaak veranderde (*totiens mutaverit*) (33). Ca 1110 werd de bisschop van Laon ervan beschuldigd stukken van zo slechte kwaliteit in omloop te hebben gebracht - Guibertus van Nogent noemt ze *impurissima scoria* - dat het publiek ze weigerde in ontvangst te nemen (34). Amper een eeuw later werd de bisschop van Laon er nogmaals van be-ticht zich aan dergelijke praktijken schuldig te hebben gemaakt. Ditmaal brachten zijn eigen kanunniken de zaak voor paus Innocentius III. Uit de naar aanleiding hiervan opgemaakte documenten blijkt dat de bisschop de gelaakte feiten geenszins ontkende en zelfs de mening was toegedaan dat het hem als muntheer (*dominus monetae*) toegelaten was (*licitum sit*) volgens eigen goeddunken (*suo beneplacito*) de munt in waarde te verminderen (*minuere*) of te vermeerderen (*augere*) (35). Ook te Luik zou de munt in de 13de eeuw opnieuw tot een twistappel uitgroeien tussen de prinsbisschop enerzijds, zijn kapittel en de bevolking anderzijds : Hugo van Pierrepont verweet men in 1210 munten van slecht gehalte uit te geven (36) en Hugo van Châlons werd in 1301 naar een ander bisdom overgeplaatst door de paus, o.m. op beschuldiging van muntmanipulatie (37). Zijn ambtsgeenoot te Cahors had meer geluk. Klachten uit verscheidene steden en dorpen tegen hem leidden in 1281 wel tot een proces voor het Parlement van Parijs, maar de bisschop werd in het gelijk gesteld wanneer hij beweerde het recht te hebben zijn vroegere munt te vervangen door een nieuwe (38).

Aangezien de pausen vrij regelmatig tussenbeide komen is het nodig hun muntpolitiek even onder de loupe te nemen. Uit welke optiek reageerden zij in dergelijke aangelegenheden ?

Innocentius II (1198-1216) verweet de koning van Aragon zijn munt uitermate te hebben verminderd (*ultra legitimum modum*) ; impliciet kent hij hem dus het recht toe dit te doen binnen redelijke, wettelijke perken (39). Een gelijkaardige bemerking maakte hij de koning van Polen, doch niet om louter principiële redenen ; in dit geval bekloeg hij er zich over de Sint-Pieterspenning in minderwaardige munten te ontvangen (40). Wat is eigenlijk '*legitimus modus*' ? Daarover vernemen wij niets tenzij wat de frekwentie betreft : eenmaal per regering lijkt de paus een goede norm te zijn toen Karel I, koning van Napels (1265-1287), naar de zin van Honorius IV (1285-1287), te dikwijls tot muntmutaties overging. De uitspraak luidt : *quod cuilibet regi Siciliae liceat semel tantum in vita sua novam facere cudi monetam*. (Niet eender welke munt : ze moet van goede kwaliteit zijn, vastgesteld door deskundigen terzake, zoals in andere landen gebeurt waar goede stukken in omloop zijn ; en ze moet haar waarde kunnen behouden zolang de vorst leeft) (41). Deze passus doet wel ietwat artificieel aan en komt weinig realistisch over aangezien er lange en korte regeringen voorkomen en periodes van schaarste aan produkten en metaal. Daar wordt geen onderscheid tussen gemaakt.

Nochtans werd reeds onder Innocentius IV (1243-1254) een theorie uitgewerkt over *Moneta an et quando possit minui et augeri* (42), die heel wat soepeler was, ook al kan men ze niet vrijspreken van enige contradictie, zoals blijkt bij de bespreking van drie theses waaruit deze theorie bestaat :

1. De muntwaarde is gelijk aan de prijs van het edel metaal vermeerderd met de kostprijs van de muntslag.
2. In geval van nood (*si princeps indiget*) mag de vorst *aliquale lucrum* uit zijn munt halen, want het is hij die er de waarde van vaststelt (*cum ipse ex officio det auctoritatem monetae*).
3. De vorst kan echter zijn munt niet in waarde verminderen *sine consensu populi*, maar met de toestemming van het volk mag hij dat wel, want hij kan steeds een recht verzaken.

Bij de lectuur van deze tekst - hoe belangrijk ook - voelt men goed dat de paus de kool en de geit heeft willen sparen. Wat gebeurt er wanneer het volk weigert terwijl er toch nood bestaat om te muteren ?

Wat primeert : de *vox populi* van nr 3 of de wil van de vorst onder nr 2 ? Bovendien bestaan er contradicties tussen de uitspraken van Innocentius IV en Honorius IV, want de eerste beperkt geenszins het aantal mutaties en de tweede doet slechts een beroep op deskundigen, niet op het volk. Thomas van Aquino wist er in zijn *De regimine principum* niets beters op dan de vorst aan te zetten gematigd te zijn in alle monetaire aangelegenheden omdat andere maatregelen in het nadeel van het volk uitvallen (43). In de praktijk werd inmiddels het principe van de consensus toegepast in het kader van de gewone overlegorganen : vanaf 1263 verwierven de burgers van Straatsburg controlerecht op de muntproductie en enkele tijd later moest de bisschop van Speier beloven

dat hij de burgers zou raadplegen vooraleer over te gaan tot een verlaging of een verhoging van de muntvoet (44). Het waren de consuls van Montpellier die in 1272 Jacob I van Aragon aanspoorden om een nieuwe munt te creëren (45). Tenslotte dient gewag gemaakt van de inspraak die de graaf van Vlaanderen en later ook de hertog van Brabant dienden toe te staan (46).

Tijdens de middeleeuwen was de muntslag een winstgevende activiteit waarmee de feodale vorsten de snelle uitbreiding van de koninklijke macht konden verhinderen (47) en het ligt voor de hand dat de Kerk zich een niet onaanzienlijk deel van deze inkomsten toeëigende. Wij stelden immers vast dat talrijke kerkvorsten in grote delen van Europa in de hoedanigheid van muntheren optraden, vooral maar niet uitsluitend in gebieden waar de munt sterk gefeodaliseerd was. Bisschoppen en abten dienden het hoofd te bieden aan dezelfde problemen als de lekenmuntheren : oorlogen, stijging der prijzen van levensmiddelen en - niet te vergeten - van edel metaal. Om hun winst (sleischat) gaaf te houden dienden zij de stukken tegen een hogere koers uit te geven of de intrinsieke waarde ervan te verminderen door hun gewicht en/of hun gehalte te verlagen. Hiertegen kwamen alle geledingen van de maatschappij in verzet. Klachten werden de hoogste gezagdragers voorgelegd : koningen en pausen erkenden steeds het mutatierecht, maar eisten dat het beperkt bleef en zoveel mogelijk met de consensus van de bevolking werd uitgeoefend. Alles was een kwestie van maat ; menige muntheer - zowel geestelijke als wereldlijke - sloeg de wijze raad van Thomas van Aquino in de wind om 'moderatus' te zijn.

Met of zonder overtreding van deze gulden regel, is het overduidelijk dat Kerk en muntslag zeer goed samengingen tijdens de Middeleeuwen ook al was dat geen *conditio sine qua non*.

NOTEN

- (x) Met toelating overgenomen uit "Pascua Mediaevalia. Studies voor Prof. Dr. J.M. DE SMET (Mediaevalia Lovaniensia, Series I/Studia X), Universitaire Pers Leuven, 1983, p. 52-61.
Het oorspronkelijk artikel werd aangepast voor een ruimer publiek.
1. A. BLANCHET, *La monnaie et l'Eglise*, in *Revue française de numismatique*, 1950, p. 53.
 2. Wij verwijzen gemakkelijkheidshalve naar de jongste en knapste synthese van Philip GRIERSON, *Monnaies du moyen âge*, in *L'Univers des Monnaies*, Fribourg, 1976.
 3. M.G.H., L.L., sectie II, *Capitularia regum Francorum*, deel I, uitg. A. Boretius, p. 125.
 4. *Ibidem*, deel II, 2, p. 310-328.
 5. Ph. GRIERSON, *Monnaies du moyen âge*, p. 73.
 6. *Ibidem*.
 7. *Ibidem*.
 8. *Ibidem*.

9. Ibidem, p. 85.
10. Ibidem, p. 71.
11. E. GARIEL, *Les monnaies royales de France sous la race carolingienne*, Straatsburg, 1883-84, deel I, p. 47.
12. Ph. GRIERSON, *Monnaies du moyen âge*, p. 71 en 94.
13. E. BABELON, *La théorie féodale de la monnaie*, in *Mémoires de l'Académie des Inscriptions*, 1908, p. 298 en A. BLANCHET, *La monnaie et l'Eglise*, p. 298.
14. A. ENGEL en R. SERRURE, *Traité de numismatique du moyen âge*, Parijs, 1891-1905, herdruk 1964, p. II en 516.
Vertaling : "Wij verlenen het muntrecht ... en alle opbrengsten of voordelen die daaruit kunnen voortvloeien".
15. A. CASTAN in *Revue numismatique*, 1891, p. 47.
16. E. GARIEL, *Les monnaies royales ...*, p. 37.
17. A. ENGEL en R. SERRURE, *Traité ...*, p. 268 en volgende.
18. Ph. GRIERSON, *Monnaies du moyen âge*, p. 18.
19. R.A.G. CARSON, *Coins, Ancient, Mediaeval and Modern*, Londen, 1962, p. 276.
20. Ph. GRIERSON, *Monnaies du moyen âge*, p. 57.
21. G.C. BROOKE, *English Coins*, 1950, p. 56.
22. R.H.M. DOLLEY, *Anglo-Saxon Pennies*, p. 61.
23. R.H.M. DOLLEY en SKAARE, in *Anglo-Saxon Coins. Historical Studies presented to sir F. Stenton*, edited by R.H.M. Dolley, 1961, p. 72.
24. Ph. GRIERSON, *Monnaies du moyen âge*, p. 75.
25. De denieren die aan paus Leo IX en keizer Hendrik III (1049-1054) werden toegeschreven in menige verzameling zijn moderne vervalsingen gebaseerd op een verkeerde lektuur uit de 18de eeuw van stukken van Leo VII (Ph. GRIERSON, *Monnaies du moyen âge*, p. 108).
26. Ph. GRIERSON, *Monnaies du moyen âge*, p. 218.
27. Ibidem, p. 187.
28. Ibidem, p. 110.
29. Ibidem, p. 151.
30. Ibidem, p. 239 en 257.
31. J. de CHESTRET de HANEFFE, *Numismatique de la principauté de Liège et de ses dépendances (Bouillon, Loos) depuis leur annexion*, Brussel, 1890, supplement, 1900.
32. E. CARON, *Monnaies féodales françaises*, p. 148.
33. J. de CHESTRET de HANEFFE, *Numismatique ...*, p. 81. Zie J.-L. KUPPER, *Othbert de Liège : Les manipulations monétaires d'un évêque d'Empire à l'aube du XIIe siècle*, in *Le Moyen Age*, 1980, p. 353-385.
34. Guibert de Nogent, *De vita sua*, boek III, cap. VII, uitg. G. Bourguin, p. 159.

35. E. BABELON, *La théorie féodale de la monnaie*, p. 308.
36. *Reineri Annales*, in MGH, SS, deel XVI, p. 663.
37. J. LEJEUNE, *Liège et son Pays*, p. 167-168, 194-198. Zie ook *Revue belge de numismatique*, 1896, p. 285-289.
38. E. CARON, *Monnaies féodales françaises*, p. 211.
39. MIGNE, *Patrologia latina*, CCXIV, 558 en CCXVI, 1226.
40. E. BABELON, *La théorie féodale de la monnaie*, p. 313, n. 2.
41. G. YVER, *Le commerce et les marchands dans l'Italie méridionale*, p. 50.
42. E. BABELON, *La théorie féodale de la monnaie*, p. 331, n. 1.
43. *Divi Thomae Aquinatis doctoris angelici opuscula omnia*, deel XVII, 1612, p. 171.
44. E. BABELON, *La théorie féodale de la monnaie*, p. 333 en n. 3.
45. *Ibidem*, n. 4.
46. C. WYFFELS, *Contribution à l'histoire monétaire de Flandre au XIIIe siècle*, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 45, 1967, p. 1113-1141.
47. A. BLANCHET et A. DIEUDONNE, *Manuel de numismatique française*, deel I, 1912, p. 337.

Prof. Dr. Jean BAERTEN